

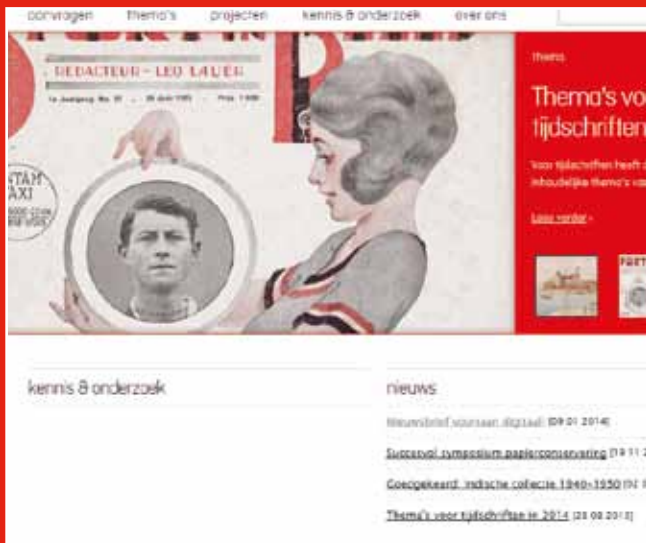
metamorfoze

nationaal programma voor het behoud van het papieren erfgoed

Nieuwsbrief voortaan digitaal. Meld u aan!

Met dit exemplaar heeft u het allerlaatste papieren nummer van *Metamorfoze Nieuws* in handen. Vanaf het volgende nummer wordt de nieuwsbrief digitaal. Daarmee blijven we u informeren over de mogelijkheden en ontwikkelingen van Metamorfoze, activiteiten die we organiseren zoals bijeenkomsten en symposia, Metamorfozeprojecten en het conserveren van papier. Ongeveer vier keer per jaar zullen we per e-mail de nieuwsbrief versturen. Als u van ons uitnodigingen voor bijeenkomsten per post wilt blijven ontvangen kunt u bij de aanmelding ook uw postadres invullen.

Vernieuwde website

Metamorfoze heeft in november een nieuwe website gelanceerd. Met de nieuwe huisstijl, toegankelijke navigatie en handige functionaliteiten hopen we u nog beter te kunnen informeren. Nieuw op deze website is 'Kennis & Onderzoek' met een Kennisblog en een Lexicon. Het Lexicon biedt u compacte informatie over het conserveren van papier en diverse onderwerpen die bij het uitvoeren van Metamorfozeprojecten van belang zijn. Heeft u een bijdrage voor de blog of ideeën voor het Lexicon? Stuur uw reactie naar metamorfoze@kb.nl

M

Aanmelden

Meld u aan voor de nieuwe digitale nieuwsbrief via de website www.metamorfoze.nl/nieuwsbrief

1

Wij houden van papier

Presentatie onderzoeksresultaten papierconservering

'Het lijkt een soort familiereünie', zo begon dagvoorzitter Ruben Maes op het Metamorfoze-symposium 'Houden van papier!'. Veel bekenden, vertegenwoordigers van erfgoedinstellingen, restauratieateliers en digitaliseringsbedrijven, reisden op donderdag 14 november naar Den Haag om meer te horen over het conserveringsonderzoek dat de afgelopen jaren is uitgevoerd in het kader van Gezamenlijk Onderzoek (GezOnd).

Het Metamorfoze onderzoekstraject, een samenwerking tussen de Koninklijke Bibliotheek (KB), het Nationaal Archief (NA) en de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE, destijds het Instituut Collectie Nederland) startte in 2005, op verzoek van de minister van OCW. De onderzoekers Gerrit de Bruijn (NA), Frank Ligterink (RCE), Birgit Reissland (RCE) en Henk Porck (KB) vormden de Werkgroep GezOnd en voerden het traject uit.

Programmamanager Marg van der Burgh maakte van de gelegenheid gebruik om de onderzoekers hartelijk te bedanken voor hun jarenlange inzet. Zij blikte terug op negen jaar onderzoek waarin 44 projecten zijn uitgevoerd, en die aan het eind van 2013 allemaal zijn afgerond. De projecten zijn onderverdeeld in vijf thema's: luchtzuivering, microfading, ontzuring, inktvraat, boekverpakken en neveneffecten.

Theorie en praktijk

In vijf flitspresentaties werden de GezOnd-thema's gepresenteerd. Gerrit de Bruijn gaf in een interview met Ruben Maes aan dat na negen jaar de cirkel rond is: 'in 2005 begonnen we met het zoeken naar antwoorden op gerichte conserveringsvragen bij instellingen. In latere jaren werd dat onderzoek steeds verder uitgebreid. Vaak bleek dat de onderzoeksresultaten niet direct

Bekijk het filmverslag van het symposium www.metamorfoze.nl

- 1 Het publiek krijgt twee minuten om aan elkaar te vertellen waarom ze naar dit symposium zijn gekomen.
- 2 Gerrit de Bruin, onderzoeker van het NA, in gesprek met dagvoorzitter Ruben Maes.
- 3 Birgit Reissland over het behandelen van inktvraat.
- 4 Marg van der Burgh bedankt de onderzoekers voor hun bijdragen.

2

te vertalen waren naar een praktische uitvoering. In de nieuwe aanpak willen we dat laatste weer meer als uitgangspunt nemen en kan het onderzoek zich richten op vragen vanuit het veld.'

Een van de belangrijkste uitkomsten na bijna een decennium onderzoek is dat het in veel gevallen niet nodig is om materiaal te behandelen, maar dat het weghalen van de oorzaken vaak al voldoende is. Zeker ook omdat de neveneffecten van een behandeling soms schadelijker kunnen zijn dan de kwaal zelf. Het is belangrijk om daar rekening mee te houden, voor alle betrokken partijen – van conservator tot restaurator.

Ontzuren

Frank Ligterink ging in op de meest gestelde vraag bij Metamorfoze: wel of niet ontzuren? Voor het antwoord gebruikte hij een driehoek met het uitgangsriscico, het neveneffect en de effectieve behandeling. Door die drie punten tegen elkaar af te wegen kun je een keuze maken voor een behandeling. Voor het uitgangsriscico is het belangrijk om te bepalen hoe schadelijk het zuur in het papier is. Een pH lager dan 4,5 is kritiek, dan komt het papier in de gevarezone en moet behandeling worden overwogen.

Inktvraat

Birgit Reissland gaf een korte uitleg over het beslissingsmodel voor de behandeling van inktvraat. Ook hier kan dezelfde besluitvormingsdriehoek worden gebruikt.

Er is lang gedacht dat de samenstelling van inkt de bepalende factor was bij inktvraat/verzuring van inkt. Inmiddels weten we door onderzoek dat in feite alle inkt schadelijk is, maar dat drie andere factoren bepalend zijn voor de ernst van de inktvraat:

- de distributie van de inkt over het papier (is de inkt oppervlakkig aangebracht of is het papier verzadigd met inkt?)
- de mate van mechanische stress (hoe wordt het document behandeld)

3

- aanwezigheid van water (en dan met name de luchtvochtigheid, zeker bij papier dat slecht gelijmd is)

Om te kunnen voorspellen hoe de inktvraat in de toekomst verloopt is een speciale tool ontwikkeld. De Iron Gall Ink Website biedt een computersimulatie, die op basis van de huidige toestand van het object, een voorspelling doet voor het object over honderd jaar. De tool is te vinden en te gebruiken op: irongallink.org/igi_index68c8.html

Boekverpakken

'To box or not to box', dat is al enige jaren de vraag in boekenland. Voor Metamorfoze was het altijd een voorwaarde dat geconserveerde boeken en tijdschriften verpakt werden. Wat de voor- en nadelen van verpakken zijn, was echter niet helemaal duidelijk. Op basis van deskresearch is dat de afgelopen jaren uitgezocht. Henk Porck liet in vogelvlucht het resultaat zien. De effectiviteit van verpakken is voornamelijk afhankelijk van de uitgangsriscico's, zoals de kwetsbaarheid van het materiaal (verzuring) en het gebruik en bewaarcondities (lucht, vocht, stof). Bij het nemen van een beslissing moet rekening gehouden worden met de nadelige effecten van verpakken: dozen kosten veel opslagruimte en je onttrekt het boek aan het zicht, wat een nadeel is bij het uitvoeren van schade-inventarisaties. Ook hier zijn dezelfde drie vragen van de driehoek leidend. Deze komen terug in het beslissingsmodel voor boekverpakken. Na antwoord op deze vragen volgt vanzelf de keuze: verpakken of niet.

Luchtzuivering

Moet een archief of een bibliotheek chemische filters gebruiken om de lucht in depots te zuiveren? Die beslissing, vertelde Giovanna di Pietro van de Hochschule der Künste in Bern, wordt meestal gemaakt op basis van:

- voorbeelden van hoe anderen het doen;

- metingen (in verschillende ruimtes wordt gemeten, daar waar de lucht het meest vervuild is worden filters geplaatst);
- de ISO-standaard (waarbij de maximaal toelaatbare grens vrij laag is, zodat er bijna overal een filter geplaatst moet worden);
- experimenten in andere bibliotheken.

Om tot een betere besluitvorming te komen hebben de onderzoekers een model ontwikkeld, met daarin de doelen (*objectives*) en mogelijkheden.

Belangrijke doelen hierbij zijn:

- schade door luchtverontreiniging beperken;
- kosten beperken;
- ecologische impact beperken (de energieconsumptie bij luchtfiltering is hoog);
- rolmodel worden voor andere instellingen.

Voor vier instellingen (KB, NA, Nationale Bibliotheek van Zwitserland en het Nationaal Museum van Denemarken) zijn die doelen naast elkaar gezet en met elkaar vergeleken. De uitkomst was verrassend: de effecten bleken niet of nauwelijks op te wegen tegen de kosten en de ecologische impact van chemische luchtfiltering. Drie van de vier instellingen hebben vervolgens besloten geen chemische filters te plaatsten, de vierde, het NA, is nog in beraad.

De plenaire sessie werd afgesloten door Frank Ligterink met een korte toelichting op de ontwikkeling van de 'portable microfader', een draagbaar instrument om de lichtgevoeligheid van objecten direct te bepalen.

Na het plenaire deel volgden de parallelsessies waar nader werd ingegaan op: luchtzuivering, ontzuring, inktvraat en boekverpakken. Op de volgende pagina's vindt u daarvan het verslag.

■
Andrea Langendoen

De beslissingsdriehoek.

Zuivere lucht

Over de zin en onzin van luchtzuivering

Luchtzuivering in depots is de gewoonste zaak van de wereld. Maar helpt het ook echt? In een uur durende interactieve workshop gingen Gerrit de Bruin en Frank Ligterink in op het belang van luchtzuivering voor het behoud van papier. De centrale vraag is of het gebruik van chemische filters in klimaatbeheersingsinstallaties bijdragen aan het afremmen van verval van papier.

Al vanaf 2005 wordt hier vanuit Metamorfoze onderzoek naar gedaan. Behalve Gerrit en Frank maakten ook Henk Porck en Giovanna di Pietro deel uit van het projectteam dat het onderzoek coördineerde. Giovanna is als conserveringsonderzoekster verbonden aan de Hochschule der Künste in Bern. Deelnemende instellingen aan een risicoanalyse waren het Nationaal Archief, de Koninklijke Bibliotheek, de Nationale Bibliotheek van Zwitserland en het Nationaal Museum van Denemarken.

Kosten

Na een korte toelichting op het onderzoek werd snel duidelijk dat overwegingen om over te gaan op luchtzuivering niet alleen zijn ingegeven door het streven de verdere achteruitgang van de kwaliteit van het papier tegen te gaan, maar dat ook het beheersen van kosten en milieueffecten (energie) meespelen. Het pompen van lucht door filters kost extra energie en geeft dus een hogere rekening. Aanvankelijk was alleen luchtverontreiniging een belangrijk gegeven. Inmiddels spelen kosten een belangrijke rol, waarbij nog onderscheid te maken is in initiële kosten en structurele kosten.

Archiefwet

De vraag aan de deelnemers van de workshop wat de doorslag heeft gegeven bij het al dan niet aanbrengen van luchtzuivering in de depots leverde verschillende reacties op. Een archiefdienst gaf aan dat bij de bouw van een nieuw depot de eisen in de Archiefwet een doorslaggevende rol hebben gespeeld.

Er werden uitgebreide filters geïnstalleerd. Een museum meldde dat er juist geen luchtzuivering in de depots is aangebracht, omdat dit voor musea niet verplicht is. Er is alleen recirculatie van lucht in verband met de arbeidsomstandigheden. Een medewerker van een bibliotheek vertelde dat zij advies hadden gevraagd aan het RCE en dat zij op basis daarvan uitgebreide luchtzuiveringsinstallaties hebben aangebracht.

Keuzes evalueren

Nieuwbouw voor een depot of magazijn is in veel gevallen een moment van beslissing of bezinning. Is die eenmaal genomen en staat het gebouw er, dan wordt de gemaakte keuze nauwelijks nog geëvalueerd of opnieuw aan de orde gesteld. En dat terwijl luchtverontreiniging de laatste jaren is afgenomen. Bovendien is gebleken dat vergeling en verbrossing van papier niet alleen komt door het ontbreken van luchtzuivering. Dat

kan ook komen door blootstelling aan licht, door het materiaal zelf (papiersoort) en de staat van het materiaal (mate van verzuring).

Het door de onderzoekers opgestelde diagram, het zogeheten Pollution Pathway Model, maakt inzichtelijk hoe luchtverontreiniging de collecties kan bereiken en welke maatregelen het risico van schade effectief kunnen verminderen. Met het model is de loop van de buitenlucht naar het gebouw en vervolgens naar de collectie te volgen. Maatregelen als extra filters, overdruk en verpakking worden gewogen en beoordeeld op hun effectiviteit. Hierdoor kunnen instellingen beter bepalen of luchtzuivering een goede investering is.

■
Erik van der Doe

Workshop luchtzuivering in het NA door Frank Ligterink en Gerrit de Bruin.

Kleppen, dozen en lijkenzakken

Over strategisch boekverpakken

Paulien Rings en Peter Magendans bij de workshop boekverpakken.

Bent u voor het verpakken van boeken in dozen, in tyvezakken of kiest u ervoor om de boeken in uw collectie niet te verpakken? Met deze vraag opende dagvoorzitter Ruben Maes de parallelsessie boekverpakken. Dat leverde meteen nieuwe vragen op. Staat het boek in een magazijn? Is er een digitale kopie aanwezig? Wordt het boek uitgeleend? Is dit een uniek exemplaar?

Tijdens de interactieve sessie met Gabriëlle Beentjes, (senior consultant conservering NA), Peter Magendans, (adviseur conservering NA) en Paulien Rings, (restaurator boek en papier KB), stonden drie vragen centraal:

- Wat zijn de uitgangsriscico's van de collectie (kwetsbaarheid van het materiaal en gebruik)?
- Wat zijn de bewaarcondities?
- Wat is de effectiviteit van verpakking?

Deze vragen komen voort uit het onderzoek van de Werkgroep GezOnd. Aan de hand van een aantal voorbeelden werd het publiek uitgedaagd hierover na te denken.

Uitgangsriscico

Het uitgangsriscico van de collectie heeft allereerst betrekking op de conditie van het object. Een boek kan kwetsbaar zijn omdat het beschadigd is of door verzuring van het papier. Daarbij is de mate van het gebruik van het boek ook van invloed. Wordt het boek uitgeleend of is er een digitale kopie beschikbaar? De tweede vraag heeft betrekking op de bewaaromstandigheden: staat het boek in een geklimatiseerd magazijn, in een zichtbibliotheek (zoals de bibliotheek van Artis) of een open opstelling?

Nadelen

De voordelen van het verpakken van boeken in zuurvrije dozen zijn duidelijk: het biedt goede bescherming tegen meerdere risico's. Het heeft echter ook nadelen: dozen nemen veel ruimte in beslag zodat de plaatsingslijsten moeten worden aangepast, de boeken zijn niet meer zichtbaar waardoor het 'browsen' door de collectie en het uitvoeren van een schadeanalyse op zicht niet meer mogelijk is. Tyvezakken zijn ten opzichte van dozen

goedkoper en nemen minder ruimte in beslag. Ze zijn echter een stuk minder stabiel en kunnen bij verrijdbare stellingkasten vallen. Uit de zaal kwamen suggesties: gebruik zuurvrije omslagen of de zogenaamde 'Rotterdamse klep'. Dat is een efficiënt en kosteneffectief systeem van zuurvrij golfkarton en magneten, waarmee een standaard archiefkast wordt afgesloten en de banden worden beschermd tegen licht en stof.

Effectiviteit

De derde vraag, over de effectiviteit van boekverpakken, laat zich niet zomaar beantwoorden. Ook daarbij spelen meerdere aspecten een rol, met niet in de laatste plaats het beschikbare budget. Ook het soort schade dat voorkomen dient te worden, zoals mechanische of chemische (verouderingsproces) schade, is van invloed. De conserveringsdeskundigen van het NA en de KB benadrukken dat het om een bewustwordingsproces gaat, waarbij men diverse afwegingen moet maken en bovenstaande punten in overweging moet nemen. De onderzoeken, die in het kader van GezOnd zijn uitgevoerd, kunnen daarbij van dienst zijn.

■ *Mirjam Raaphorst*

Meer lezen op www.metamorfoze.nl/publicaties:

- Richtlijn boekverpakken

Doos en tyvezak

Ontzuren: nu of over honderd jaar?

Workshop van Giovanna di Pietro (Hochschule der Künste, Bern) en Henk Porck (Koninklijke Bibliotheek)

Het beoordelen van het papier (boek) tijdens de workshop ontzuren.

Tien boeken uit de negentiende eeuw liggen klaar om tijdens de workshop te worden beoordeeld. Gaan we deze boeken wel of niet ontzuren? We beginnen met de boeken goed te bekijken. Hoe bros en hoe zuur ziet het papier eruit? Voordat we de test uitvoeren maken we een inschatting. Vervolgens stellen we met de testpen vast of het papier wel of niet verzuurd is. Met de vouwtest bepalen we het vouwgetal (het aantal keren dat het vel papier kan worden dubbelgevouwen zonder te scheuren). Wat blijkt: we hadden de staat van de boeken veel slechter ingeschat dan ze in werkelijkheid zijn. Het uiterlijk van het papier zegt dus lang niet alles over de staat ervan.

Brittle

Van de tien boeken was er één brittle (vouwgetal 0-6), vijf boeken waren zwak (vouwgetal 6-19) en vier boeken in goede staat (vouwgetal 20 of hoger). Een snelle conclusie zou zijn dat boeken uit de tweede helft van de negentiende eeuw in een redelijke conditie zijn. Maar dat is natuurlijk te voorbarig met zo'n kleinschalig experiment. De staat van het papier wordt sterk beïnvloed door de omstandigheden. Zo is een geklimatiseerd magazijn voor de conditie van boeken veel beter dan een open plaatsing waar externe invloeden zijn.

pH-waarde testen

De testpen kleurt bij alle tien boeken geel. Dat betekent dat de pH onder de 6.0 zit. Lichtpaarsbruin kan duiden op een pH van 6.0 á 6.5. Helaas meet de testpen geen exacte pH-waarde, maar geeft hij vooral aan of het papier wel of niet zuur is. Om goed te kunnen bepalen of een ontzuringbehandeling nodig is heb je een exactere uitkomst nodig. Is de pH-waarde onder de 4.5, dan is het papier in de gevarezone en moet ontzuring worden overwogen.

We weten nu iets over het vouwgetal en de pH-waarde bij de testboeken, gemeten op 14 november 2013. Maar wat zouden het vouwgetal en de pH-waarde zijn als we dat honderd jaar geleden hadden gemeten? En wat over honderd jaar? De onderzoekers denken dat de pH van een boek vrij stabiel is en

dat de metingen in 1913, 2013 en 2113 dus niet veel van elkaar zullen verschillen. Het zuur in papier is een katalysator van het hydrolytische afbraakproces van papier. Met andere woorden, het zuur stimuleert de splitsing van cellulose waaruit het papier is opgebouwd. Bij dit proces wordt water opgenomen, maar er treedt geen verandering op van de zuurgraad: er wordt geen zuur verbruikt, noch geproduceerd.

Over honderd jaar

Het vouwgetal verandert wel door de tijd. Het wordt beïnvloed door de degradatie van de polymeren (moleculen die bestaan uit een sequentie van meerdere identieke of soortgelijke delen die aan elkaar zijn gekoppeld). Frank Ligterink maakte in zijn presentatie over ontzuring de vergelijking met het doorknippen van een kluwen wol. Ook vocht doet zijn werk. Een boek uit 1913 heeft na het verlaten van de drukkerij een hoger vouwgetal dan honderd jaar later en dat zal in 2113 nog lager zijn. Zet je dit in een grafiek, dan zie je een gebogen curve die eerst steil naar beneden gaat en verder in de tijd meer geleidelijk afloopt.

De workshop was een eerste kennismaking met het beoordelen van papier. Maar om werkelijk een beslissing te kunnen nemen over het wel of niet ontzuren staan deze drie vragen centraal:

- Wat is het risico van de verzuring?
- Wat is het effect van de behandeling?
- Wat zijn de neveneffecten van ingrijpen?

Pas na een antwoord op deze vragen kan een weloverwogen beslissing worden genomen over wel of niet ontzuren.

■ *Alexandra Daniëls, Miluska Dorgelo*

Meer lezen op www.metamorfoze.nl/publicaties:

- Ontzuring van boeken en losbladig collectiemateriaal
- Voortschrijdend verval en verzuring

Nieuwe leden Adviescommissie Archieven en Bijzondere Collecties (ABC)

Lex Heerma van Voss

Theo Thomassen

Met ingang van 1 januari 2013 is de Beoordelingscommissie omgezet in een Adviescommissie ABC. Voor de trajecten Kranten en Tijdschriften waren al eerder Adviescommissies ingesteld.

De Adviescommissie ABC adviseert over de financiering van projectvoorstellen. Ze beoordeelt op inhoudelijke gronden de noodzaak voor conservering van het archief en/of de bijzondere collectie, binnen het kader van Metamorfoze.

Begin dit jaar hebben drie commissieleden afscheid genomen: **Leo Voogt**, **Ad Knotter** en voorzitter **Jaap Kloosterman**. Zij hebben zich jarenlang voor het programma ingezet, waarvoor Bureau Metamorfoze hen bijzonder dankbaar is.

Het voorzitterschap van de Adviescommissie is in het voorjaar van 2013 overgedragen aan **Lex Heerma van Voss**. Hij is directeur van het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis en was jarenlang senior onderzoeker bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), een instituut waar regelmatig Metamorfoze-projecten worden uitgevoerd. Zijn specialismen zijn sociale geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw, economische contacten in het Noordzeegebied in de vroegmoderne periode en geschiedenis van beroepen wereldwijd. Hij is tevens bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van arbeid en arbeidsverhoudingen aan de Universiteit Utrecht. Daarnaast hebben ook **Theo Thomassen** en **Leo Jansen** zitting genomen in de adviescommissie. Theo Thomassen is hoogleraar Archiefwetenschappen aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van de Universiteit van Amsterdam (UvA). Leo Jansen is conservator schilderijen bij het Van Gogh Museum.

De Delftse domper

In 1978 vond ik in de Delftse notariële archieven een verwijzing naar de boedelscheiding van Jacob Schut uit 1773. Jacob Schut, een van mijn voorouders, was in 1703 in Schwerin geboren, met zijn vader naar Delft verhuisd en daar getrouwd met Rebecca van Brugge, die al gauw in een inrichting belandde. Hij deed als meester zadelmaker goede zaken en stierf als een tamelijk welgesteld man. De verwijzing naar zijn boedelscheiding was een veelbelovende vondst. Ik wilde wel eens weten wat hij allemaal in zijn huis en in zijn werkplaats had staan, wat de inhoud was van zijn boekenkast en welke schilderijen hij aan de muur had hangen. Ik vroeg het protocol aan waarin notaris Prijn de akte had ingeschreven, maar het was in zo'n slechte staat dat het niet mocht worden geraadpleegd. Na veel gezeur liet de archivaris me in het depot het register zien. Het zag er treurig uit. Alles was aan elkaar gekoekt; elk blad zou verpulveren als je het zou proberen om te slaan. De kans was klein dat de akten ooit nog eens konden worden gelezen, zei de archivaris. Misschien konden ze worden verfilmd, al zou dat fysiek het einde van het boek betekenen. Wellicht komen er in de toekomst nog geschikte conserveringstechnieken die een uitkomst bieden.

Dat een archiefstuk over je familie nog bestaat en dat de tekst er nog in zit, maar dat je het door een of ander noodlottig toeval nooit meer kunt lezen, vond ik een onverdraaglijk idee en dat vind ik nog steeds. Maar nog moeilijker vind ik dat veel archiefstukken die over ons allemaal gaan, in de loop der tijden zijn vergaan doordat ze niet op hun waarde zijn geschat.

Een jaar na mijn Delftse domper slaagde ik voor mijn archiefexamen. In 1987 ging ik zelf archivariessen opleiden en later erfgoedprofessionals in het algemeen. Dat werk doe ik nog steeds. In mijn onderwijs en onderzoek bekijk ik het behoud van archieven vooral vanuit het gezichtspunt van de waardering: wat is het bewaren waard en wat niet?

Ik voel me dus op twee manieren bij Metamorfoze betrokken: boeken en manuscripten wil ik helpen redden en ik wil eraan bijdragen dat de beschikbare middelen worden besteed aan papieren die dat het meeste verdienen en het meeste nodig hebben.

■
Theo Thomassen

Kasteel Elmina, de zetel van de gouverneur van de Nederlandse bezittingen in Guinea en het centrum van de Nederlandse slavenhandel in West-Afrika.
(Foto: Nationaal Archief)

Metamorfoze in 2014 en verder

Ook in 2014 gaat er weer een hoop gebeuren bij Metamorfoze. Het komende jaar zal Metamorfoze, op verzoek van de Adviescommissie ABC, een extra inspanning verrichten voor de conservering van collecties en archieven die als A-collectie vermeld staan in de rapporten Cultuurhistorische Collecties en Internationaal Waardevolle collecties, maar die tot dusver nog niet zijn geconserveerd.

Beide rapporten (*Nederlandse Cultuurhistorische collecties geteld en gewogen en Van de geestgronden tot Tibet*) zijn te vinden op de Metamorfoze-website: www.metamorfoze.nl/publicaties

Thematische aanpak

In 2013 is door het Nationaal Archief het thema Slavernij als pilotproject opgezet, waarvoor nog vier aansluitende projectvoorstellen voor goedkeuring aan de Adviescommissie ABC worden voorgedragen.

Het Bureau is druk bezig met het inrichten van de nieuwe thematische aanpak van het programma. De nadruk binnen het programma zal daarbij komen te liggen op particuliere collecties en archieven die binnen brede thema's vallen. Deze thema's zullen bij de voorjaarsronde van 2014 worden vastgesteld door de Adviescommissie ABC. De verdere uitwerking van deze thema's en het informeren van het erfgoedveld zal in de tweede helft van 2014 plaatsvinden. De eerste projectvoorstellen binnen de nieuwe opzet van dit traject kunnen op zijn vroegst in de najaarsronde van 2014/voorjaarsronde 2015 worden ingediend.

Voor beide trajecten geldt dat de projecten voor 100% door Metamorfoze worden gefinancierd.

ABC-traject

De Adviescommissie ABC van Metamorfoze heeft in 2013 voor conserveringsprojecten de volgende archieven en collecties goedgekeurd:

- *Gemeentearchief Venlo*: Collectie Stadsrekeningen Venlo (1349-1795);
- *Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL)*: twee projecten voor de archieven van de Kruissheren Maastricht (1438-1796) over het dagelijkse kloosterleven en de Raadsverdragen Maastricht (1580-1795);
- *Gelders Archief Arnhem*: correspondentie van Charlotte Sophie Gravin von Aldenburg Bentinck (1715-1800), onderdeel van het familiearchief Bentinck;
- *Katholiek Documentatiecentrum Nijmegen*: het archief van de katholieke politicus P.J.M. Aalberse (1886-1948);
- *Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD)*: het archief van de glaskunstenaar Sybren Valkema;
- *Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD)*: een deel van de Indische collectie (1940-1950).

BKT-traject

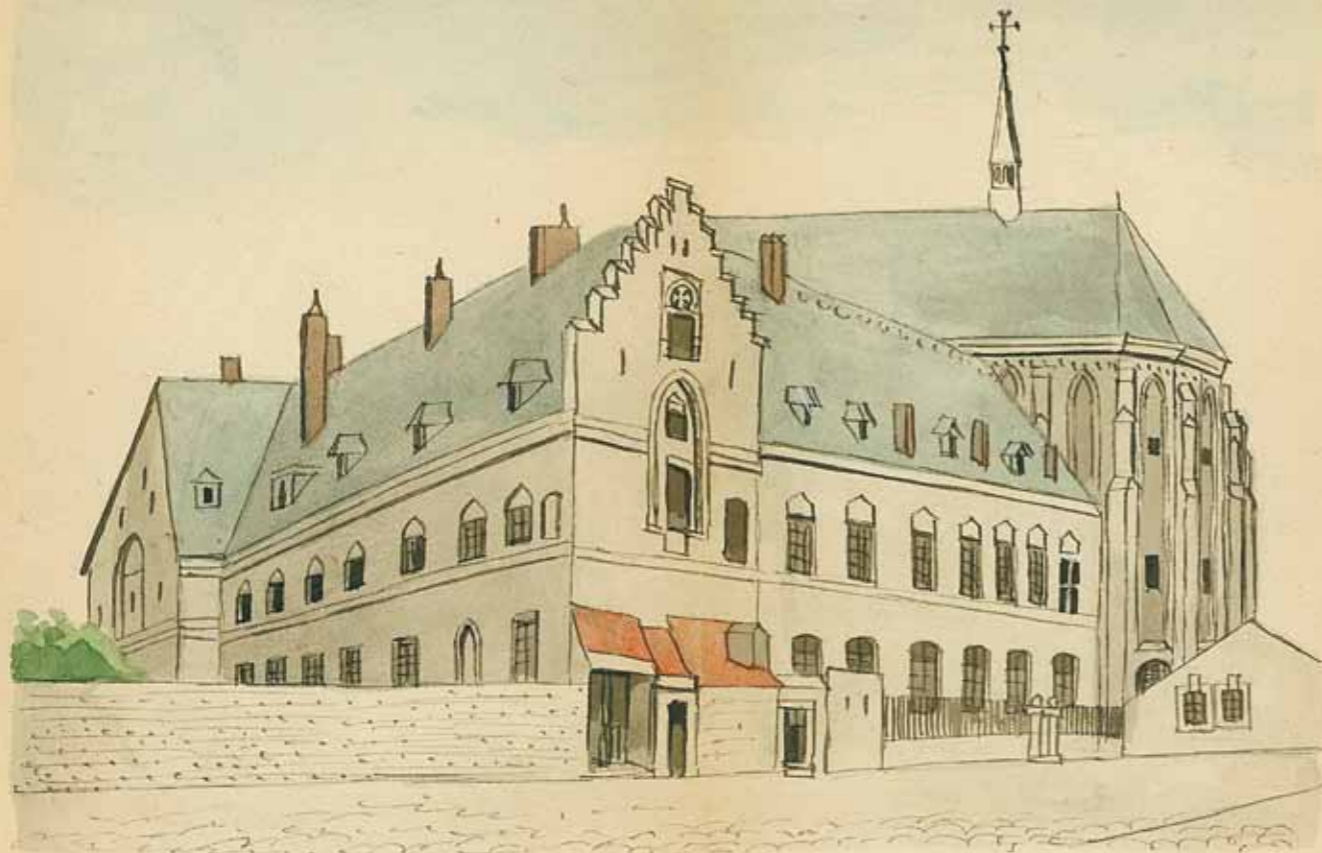
Voor het BKT-traject zijn dit jaar 170 tijdschrifttitels van 13 verschillende instellingen, 22 krantentitels van 7 verschillende instellingen en 4 boekencollecties voor conservering geselecteerd.

Zie voor het volledige overzicht met alle goedgekeurde titels: www.metamorfoze.nl/publicaties.

Voor projecten: www.metamorfoze.nl/projecten

Verslag van een ontmoeting met de koning van Pruisen, uit het archief van Charlotte Sophie Gravin von Aldenburg Bentinck (1715-1800).
(Foto: Gelders Archief)

Convent des Croisiers, vu de la Cour du Couvent à Maastricht

Kijkje in het kloosterleven

Het archief van de Maastrichtse kruissheren

De kopiist Jasper Schaefdiess had in 1534 een bril nodig. Van prior Jan Proenen weten we precies welke boeken hij aanschafte tussen 1528 en 1540. Het waren er ruim zestig, waaronder een serie medische werken, maar ook een roman. Dit alles weten we dankzij het archief van het Maastrichtse kruissherenklooster.

Begin dertiende eeuw ontstond in het bisdom Luik de orde van de kruisbroeders, met als doel: verering van het Heilig Kruis. Theodorus van Celles, die circa 1211 een klooster bij Hoei begon, is officieel de stichter van de orde. De kruisbroeders, later kruissheren genoemd, waren reguliere kanunniken, maar omdat zij bedelden werden zij ook wel de vijfde bedelorde genoemd. De orde kwam tot bloei in de Nederlanden en het Rijnland en had enkele kloosters in Frankrijk en Engeland. In de vijftiende en zestiende eeuw waren er ongeveer zeventig kloosters. In de Franse Tijd (1795-1813) waren er nog dertig over, die toen allemaal werden opgeheven. Alleen de kloosters in Cuijk, Uden en Maaseik bleven bestaan.

Uitzonderlijk archief

Het Maastrichtse klooster werd opgericht in 1438 en had in de bloeiperiode, begin zestiende eeuw, 25 kloosterlingen. Bij de opheffing in 1796 waren dat er nog maar tien. De kruissheren hielden zich bezig met het afschrijven en inbinden van boeken, ziekenzorg en de bediening van diverse parochiekerken. De Maastrichtse vestiging was slechts een van de vele en bij lange na niet zo belangrijk als die in Cuijk, Erkelenz en Keulen. Maar het archief van dit klooster is voor ons nu zeer uitzonderlijk omdat het ongelooflijk veel informatie over het kloosterleven bevat.

Complete kasboeken

Er zijn diverse stukken over het beheer van het klooster en hun eigendommen bewaard gebleven. Maar wat veel belangrijker is: het archief geeft een totaalbeeld van het dagelijkse kloosterleven vanaf de late Middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime. Dit komt doordat de complete financiële administratie, met name de serie kasboeken (1450-1795), bewaard is gebleven. Geen van de overige 52 kloosterarchieven van het Regionaal Historisch Centrum Limburg (RHCL), bevat een zo vroege en zo volledige financiële boekhouding.

Smeedkunst en borduurwerk

In de kasboeken staan alle uitgaven voor levensmiddelen en andere dagelijkse benodigdheden genoteerd. Het onderhoud en de bouw van het kloostercomplex kunnen we volgen door aantekeningen van bouwmeesters en door overzichten van bouwmaterialen die zijn aangeschaft. Ook over de kopieerarbeid van de paters en de materialen die zij gebruikten vinden we veel gegevens. Bovendien bevatten de kasboeken belangrijke informatie over laatmiddeleeuwse kunstnijverheid, zoals smeedkunst, borduurwerk en beeldhouwkunst. Voor het onderzoek naar de in het Maasgebied werkzame beeldsnijder Jan van Steffeswert (ca. 1460-1530) is het een van de belangrijkste bronnen. Kortom, het is een prachtvoorbeeld van een kloosterarchief dat ook voor het nageslacht behouden moet blijven. In het kader van Metamorfoze wordt het geconserveerd en online beschikbaar gesteld via de website van het RHCL.

■ Rolf Hackeng

1

Het klooster als religieuze instelling werd in de Franse Tijd opgeheven, maar de Maastrichtse gebouwen zijn er nog steeds. Toen Philippus van Gulpen deze tekening maakte, deden zij dienst als munitiemagazijn, kazerne en garnizoensbakkerij. Van 1906 tot 1985 was hier het Rijkslandbouwproefstation. Inmiddels is het hele complex gerestaureerd en heringericht als Kruissherenhotel.

2

Een kruisheer, begin negentiende eeuw getekend door Philippus van Gulpen. De kleding van de kruissheren bestond uit een habijt van witte ongeverfde wol, een zwarte mantel en een zwart scapulier (schouderkleed) met rood-wit kruis.

3

Inktvraat in het kasboek uit de jaren 1783-1795. Behalve de charters zijn vrijwel alle stukken in het archief van circa 8 meter onderhevig aan inktvraat en verzuring. Ook zijn zij door het intensieve gebruik in de loop der eeuwen nogal beduimd geraakt.

4

Aan te vezelen bladzijden in een manuaal van midden zestiende eeuw. (Foto's: RHCL)

Strooizand op de glasplaat

De minderjarige weeskinderen in Rotterdam kwamen in het verleden onder de hoede van de Weeskamer Rotterdam (1444-1852). Deze weeskamer zorgde voor de financiële belangen van de kinderen, zij stelde voogden aan en hield daar toezicht op totdat de (half)wezen meerderjarig waren. De bewaard gebleven boedelregisters en de voogdijregisters zijn geweldige informatiebronnen voor genealogen, historici en sociologen. Zij kunnen hiermee kennis opdoen over het geestelijk en maatschappelijk leven vanaf de Middeleeuwen tot en met de negentiende eeuw.

Het archief van de Weeskamer Rotterdam bevat het oudste weesboek van alle weeskamers in Nederland, het dateert uit 1444 en loopt als serie door tot 1836. Ook bevat het boedelinventarissen van 1597-1808 en heeft het de langst doorlopende serie voogdijregisters, van 1593 tot en met 1811.

Weeskamer Rotterdam en Batavia

In 2011 is het Metamorfoze project 'Weeskamer Rotterdam' van start gegaan. Het richt zich op het conserveren van het kwetsbare archief. Omdat het archief van de Weeskamer Rotterdam zo omvangrijk is (bijna 100 m) kan het binnen het project niet in zijn geheel worden geconserveerd. Er is daarom een keuze gemaakt voor de samenhangende series en de correspondentie met de Weeskamer Batavia uit de periode 1663-1833. Wel is van het gehele archief een schade-inventarisatie gemaakt en worden de niet-Metamorfozestukken behandeld door de afdeling Materieel Beheer van het Stadsarchief.

1 t/m 3.
Een serie brieven en documenten uit Oost-Indië uit de periode 1714-1738.

De series binnen het project zijn allemaal drooggereinigd en hersteld. Meer dan een jaar lang is blad voor blad schoongemaakt. Ook zijn alle beschadigingen genoteerd en aangepakt. Bij het droogreinen wordt met een roetspons en zachte kwast al het oppervlaktevuil van de pagina's verwijderd. Daarmee verdwijnt ook het grootste deel van het strooizand, dat destijds na het schrijven over de pagina werd gestrooid. Dat deed men om de inkt sneller te laten drogen. Pas in de negentiende eeuw ging men hiervoor vloeipapier gebruiken.

Krassen op de plaat

De digitalisering is, na een proef in 2012, gestart in het voorjaar van 2013 met de correspondentie uit Batavia, gevolgd door de voogdijregisters, de boedelinventarissen en tot slot de weesboeken. Gezien de grondige voorbereidingen was het voor het Stadsarchief echt een verrassing toen de digitaliseerder in mei liet weten dat hij de glasplaat van de scanner al drie keer had moeten vervangen. Achtergebleven strooizand had namelijk krassen op de plaat veroorzaakt. Later deed het probleem zich niet meer voor. Het lijkt erop dat het zand uit de correspondentie van Batavia anders van structuur is dan dat uit Rotterdam en blijkbaar meer krassen kan veroorzaken.

Afronding van het project

Het digitaliseren is vrijwel gereed. In 2014 wordt het project afgerond met het herstellen van de boekbanden. De gedigitaliseerde indexen die beschikbaar zijn voor een deel van de registers zal het Stadsarchief buiten het project om, verder bewerken. Medio 2015 komen de scans en de indexen beschikbaar via www.stadsarchief.rotterdam.nl.

Daniel van Bokhoven

Duizenden pagina's door vele handen

Met Rowin Parlevliet, medewerker afdeling Digitaliseren bij de Koninklijke Bibliotheek, over het digitaliseren van boeken, kranten en tijdschriften.

Bij de afdeling Digitalisering van de Koninklijke Bibliotheek (KB) verwerken ze zo'n 150.000 pagina's boeken, kranten en tijdschriften per week. Soms loopt dat op naar 200.000. Dat vraagt om een strakke planning en een goede voorbereiding. Het proces lijkt op een geoliede machine.

1-3
Repareren en voorbereiden van materiaal bij de KB.

4
Magazijn van de KB.

Voor het Boeken- Kranten- en Tijdschriftentraject van Metamorfoze worden elk jaar titels voor conservering geselecteerd. Na de selectie gaat de KB aan de slag. Zij verzamelt het materiaal van de verschillende instellingen, bewerkt het voor en maakt het scanklaar. Het digitaliseren gebeurt bij een extern scanbedrijf. Vier afdelingen van de KB werken hiervoor met elkaar samen om dit hele proces in goede banen te leiden. Er zijn afspraken met de erfgoedinstelling over hun materiaal, met de teams van de KB die op volle sterkte moeten zijn om de duizenden pagina's te verwerken en met de scanleverancier die in dezelfde workflow alle pagina's scant. In het kantoor van Rowin Parlevliet hangen indrukwekkende schema's in verschillende kleuren. 'Zo houden we overzicht op de planning, wanneer wat wordt aangeleverd, verwerkt en op transport gaat naar de leverancier.' 'Door ervaring weten we ongeveer hoeveel pagina's we per week aankunnen', vertelt Rowin. 'Daar stellen we ons werk op af. Maar er zijn altijd verrassingen. Soms blijkt een selectie die van een erfgoedinstelling komt ineens in een slechtere staat dan we dachten en moeten we veel scheuren repareren. Dat kost extra tijd. Een enkele keer is er een vermoeden dat er actieve/ inactieve schimmel aanwezig is. Dan vindt eerst een analyse plaats en wordt het werk stopgezet voor die betreffende collectie. Een ander lastig aspect is het inschatten van de omvang (aantal pagina's) van de selectie. Stel we verwachten 500.000 pagina's maar het blijken er maar 250.000 te zijn, dan hebben we al afspraken met de leverancier gemaakt en hebben we ons team op die aantallen ingesteld.'

We proberen de bijzonderheden bij de voorbereiding te signaleren. Is de titel volledig beschreven in het GGC zodat we de metadata kunnen gebruiken? Is het materiaal in goede staat of hebben we extra tijd nodig voor reparaties? En is het aantal pagina's betrouwbaar of moeten we dat nog opnieuw controleren? Deze vragen komen aan de orde bij het kennismakingsgesprek die de KB met de instelling voert. Rowin overlegt samen met de collega's van afdeling Collectie, Collectiebehoud en Documentverwerking, en de erfgoedinstelling de planning, de samenwerking, de aan- en teruglevering van het materiaal en alle logistieke zaken.

Aan het eind van het traject gaat het digitaliseerde materiaal door naar de volgende stroom. De digitale masterbestanden gaan naar het digitale magazijn voor de duurzame opslag en voor de beschikbaarstelling wordt gebruik gemaakt van Delpher, de nieuwe webdienst van de KB.

Miluska Dorgelo

Zoekt en gij zult vinden: graven in Delpher

Miljoenen pagina's boeken, kranten en tijdschriften van erfgoedinstellingen uit heel Nederland (en soms zelfs daarbuiten) op één centrale plek op woordniveau doorzoekbaar: met de lancering van de website Delpher gaat er een wereld aan informatie open voor historici, journalisten en genealogen.

De website is ontwikkeld door de Koninklijke Bibliotheek (KB) in samenwerking met de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Groningen, Leiden en Utrecht en het Meertens Instituut. In Delpher is het materiaal opgenomen van verschillende websites zoals kranten.kb.nl, tijdschriften.kb.nl en earlydutchbooksonline.nl waardoor het nu als één verzameling te raadplegen is.

Bij de lancering afgelopen november bevatte Delpher ruim 30 miljoen pagina's: 90.000 boektitels uit de periode 1781-1870, 1,5 miljoen tijdschriftpagina's en ruim 9 miljoen krantenpagina's van 1618 tot 1995. En dit is nog maar het begin. De komende jaren zal de website fors in omvang toenemen, tot zeker 60 miljoen pagina's, en worden de functionaliteiten verder uitgebreid. Een echte digitale schatkamer dus.

Een belangrijk deel van het materiaal dat in de toekomst wordt toegevoegd is afkomstig van projecten, die in de afgelopen jaren met Metamorfoze-subsidie zijn geconserveerd binnen het BKT-traject: 230 tijdschrifttitels, 75 krantentitels en een tiental boekencollecties, van meer dan 30 instellingen. En de komende jaren worden daar nog meer titels aan toegevoegd. Een greep uit het materiaal: landelijke telefoongidsen van het Museum voor Communicatie, socialistische dagbladen van het IISG, de collectie protestantse pamfletten van de Vrije Universiteit en andere instellingen en de circusbibliotheek van de UB Uva. Het overzicht van de goedgekeurde collecties en titels staat op de Metamorfoze-website: www.metamorfoze.nl/publicaties.

www.delpher.nl

Metamorfoze is het Nationaal Programma voor het Behoud van het Papier en Erfgoed. Metamorfoze is een samenwerkingsverband tussen de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief en is een initiatief van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw). Het programma bindt de strijd aan met verzuring en met andere vormen van autonoom verval, zoals inktvraat en kopervraat.

Voor meer informatie over het programma
Koninklijke Bibliotheek
Bureau Metamorfoze
Postbus 90407
2509 LK Den Haag
t 070 3140 518
e metamorfoze@kb.nl
i www.metamorfoze.nl

Personalia auteurs
Daniel van Bokhoven, expert
Informatiebeheer, coördinator
digitalisering, Gemeente Rotterdam
Rolf Hackeng, afdelingshoofd
beschikbaarstellen, Regionaal Historisch Centrum Limburg
Alexandra Daniëls, coördinator ABC
Metamorfoze

Metamorfoze Nieuws
verschijnt 3x per jaar
Eindredactie
Miluska Dorgelo
Redactie
Erik van der Doe, Andrea Langendoen, Mirjam Raaphorst en Iris Verschoor
Vormgeving
Studio Marise Knechtmans, Amsterdam
Druk
Drukkerij Mart.Spruijt, Amsterdam
Fotografie
Afdeling Optische Technieken van de Koninklijke Bibliotheek, tenzij anders aangegeven.

KB Koninklijke Bibliotheek
Nationale bibliotheek
van Nederland

Nationaal Archief
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

BUITGEMAAKT EN TERUGGEVONDEN

Sailing Letters Journaal deel V

Het vijfde en laatste deel van de serie *Sailing Letters Journaal* is op 19 november gepresenteerd in de Koninklijke Bibliotheek. Dit afsluitende dubbeldikke deel bevat een veelheid aan verloren gewaande brieven, scheepspapieren en meegestuurde post uit de zeventiende en achttiende eeuw. De reeks is in 2008 opgezet om de ongekend rijke historische bron in Londen meer bekendheid te geven. Het project *Sailing Letters* telt inmiddels vele spin-offs, van universitaire onderzoeksprogramma's tot de televisieserie 'Brieven boven water' van de KRO.

In de zeventiende en achttiende eeuw werd het materiaal met de schepen en hun lading door de Engelsen in beslag genomen. De papieren werden eeuwenlang bewaard, aanvankelijk in de Tower of Londen, later in The National Archives in Kew nabij Londen. Ze bieden een schat aan informatie over de Nederlandse handel en scheepvaart. De brieven geven een indringend beeld van het dagelijkse leven van zeelieden en de achtergebleven huisgenoten.

In het archief van het High Court of Admiralty, de rechtbank die bepaalde of een kaping rechtmatig was, bevinden zich ongeveer duizend dozen met buitgemaakt Nederlands materiaal. Zeven dozen met Nederlandse

brieven en andere documenten zijn intussen met subsidie van Metamorfoze geconserveerd en gedigitaliseerd. De scans zijn online te raadplegen op de website van het Nationaal Archief. De transcripties staan op de site van het Meertens Instituut.

Het vijfde *Sailing Letters Journaal* bevat verhalen van maar liefst veertig archivariissen, bibliothecarissen, historici, taalkundigen en andere onderzoekers. Zo is er een verslag van het vertrek van de Hollanders uit Nieuw-Amsterdam in 1664, een relaas van de opstand aan boord van een Zeeuws slavenchip, nauwelijks bewaard huiswerk van stuurlieden, de beschrijving van de vracht van het laatste porseleinschip uit China, de perikelen rondom een saluutincident op de Antillen en een ooggetuige verhaalt van de landing van Britse en Russische troepen in Noord-Holland in 1799. Ook zijn er bijdragen over bijzonder gedrukt materiaal, zoals drukwerk van het Bataviaas Genootschap, zeldzame zeventiende-eeuwse reclamepamfletjes voor geneesmiddelen en een onbekend gedicht van P.F. Roos uit Suriname, alles buitgemaakt en teruggevonden in een Engels archief.

Een apart middenkatern met korte bijdragen en fraaie illustraties toont de rijkdom en vari-

Doos met ongeopende brieven uit het Caraïbisch gebied, gekaapt tijdens de Vierde Engelse Oorlog. (Foto: collectie TNA)

atie van de *Prize Papers*, zoals ze in Engeland worden genoemd. Verschillende auteurs beschrijven kort een opmerkelijk document, object of inhoudelijk interessante en verrassende vondst, van blikken 'brieventassen', een zakboekje met griffel, meegestuurde granaatjes en nog levenskrachtige zaden tot kunstig gevouwen brieven, een muziekstuk en een zwartboek van na de afschaffing van de slavenhandel opgebrachte slavenscheppen. Als tijdcapsules leveren ze behalve historische sensaties ook nieuwe onderzoeksvragen voor wetenschapsbeoefening. Ook dit deel bevat een dvd met scans in hoge resolutie van de in het boek opgenomen documenten.

Buitgemaakt en teruggevonden. Nederlandse brieven en scheepspapieren in een Engels archief. Sailing Letters Journaal V. Redactie: Erik van der Doe, Perry Moree en Dirk J. Tang. M.m.v. Peter de Bode. Zutphen 2013. ISBN 978.90.5730.918.2